

Arquitectura de la cura¹

Joan Canimas Brugué

<http://www.canimas.eu>

1. L'espai impensat i inhòspit

Les lleis i normatives assenyalen que els centres d'acolliment i residencials han de reproduir tant com sigui possible les condicions de vida d'un nucli familiar ordinari: dimensions reduïdes; tracte afectiu; calidesa personal; vida quotidiana personalitzada; ambients en els quals les persones que hi viuen se sentin acollides, segures i estimades; respecte a la intimitat; espais i mobiliari que busquin la calidesa d'una llar, etc. El Programa Marc per als Centres Residencials², per exemple, diu que han de reproduir un ambient el més familiar possible i que l'atenció als infants i adolescents ha de ser un reflex de les característiques generals de la vida familiar, reproduint en la seva organització, distribució dels espais i mobiliari l'estil d'una llar.

La construcció i cura dels llocs, però, és gairebé impensat pels professionals de l'acció psico-sòcio-educativa i sanitària. Fernández del Valle n'és una excepció quan diu que l'arquitectura, el disseny i l'equipament són elements importants en l'acolliment residencial especialitzat per a infants i adolescents i estableix uns indicadors de qualitat per aquest àmbit (emplaçament, estructura física i equipament, disseny arquitectònic, equipament, mobiliari i decoració,

¹ Aquest article recull i amplia la segona part de la meua conferència al Palau Macaya de Barcelona el 14 de març de 2017, en el *Cicle Tribuna FEDAIA - 2017: Canvi de model en l'atenció a la infància en risc. Transició d'un model institucional a un model comunitari*. La primera part de la conferència l'he recollit i ampliat en un altre article, «Del model institucional al model comunitari. Indicadors del tipus de cura», que també s'inclou en aquesta publicació.

² Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència (2015): *Programa Marc per als Centres Residencials*, Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social i Família.

habitacions, lavabos, serveis, ordre i neteja)³.

De la poca importància que es dona a l'arquitectura en l'acció psico-sòcio-educativa i sanitària n'és bona mostra que, en les actuals estructures d'acollida, la relació entre el reconfort i el confort és inversament proporcional: a més necessitat de reconfort del cos i l'ànima de les persones, menys confort en l'espai. Naixem en sales de part gèlides; els infants abandonats o maltractats per la seva família són traslladats a centres residencials en els quals no és possible sentir la calidesa d'una llar; quan estem malalts, ingresem en l'espai inhòspit dels hospitals i, si estem més malament, en l'encara més inhòspit d'urgències o de vigilància intensiva; si tenim una pluridiscapacitat o som vells i estem trencats per la fragilitat de la vida o la solitud, hem de viure en un centre residencial amb espais compartits, decoració establerta i normatives que ordenen la vida en comú; etc.

De vegades se sent dir als professionals de l'àmbit psico-sòcio-educatiu que els centres residencials per a infants, persones amb diversitat funcional o gent gran, no seran mai la casa ni la llar dels que hi viuen, o fins i tot que no ho han de ser. Quina mena d'existència es pot tenir vivint sense casa, sense llar?

2. Sóc l'espai on sóc

Hi ha una intensa relació entre l'espai exterior i interior, el lloc i la persona: l'habitant se situa en l'espai i l'espai se situa en la consciència de l'habitant fins convertir-se en una exteriorització i una extensió del seu ésser⁴. «Sóc l'espai on sóc», afirma el poeta Noël Arnaud. Habitar, diu Heidegger, significa originàriament «estar satisfet (en pau); portat a la pau, romandre-hi»⁵.

³ FERNÁNDEZ DEL VALLE, J. (2012): *Estándares de calidad en acogimiento residencial especializado. EQUAR-E*, Madrid: Ministerio de sanidad, servicios sociales e igualdad.

⁴ GARÍ, B. (2017): «Introducció», a CIRLOT, V. i GARÍ, B. (ed.): *El monestir interior*, Barcelona: Fragmenta editorial, p. 9. PALLASMAA, J. (1994): «Identity, Intimacy and Domicile. Notes on the Phenomenology of Home». Traducció castellana d'A. Giménez: «Identidad, intimidad y domicilio. Notas sobre la fenomenología del hogar», a *Habitar*, Barcelona: Editorial Gustavo Gili, S.L., 2016. ARNAUD, N. (1950): *L'état d'ébauche*, Paris: Le Messager Boiteux de Paris.

⁵ HEIDEGGER, M. (1951): «Bauen Wohnen Denken». Traducció castellana d'E. Barjau: «Construir, Habitar, Pensar», a *Conferencias y artículos*, Barcelona: Ediciones del Serbal, 1994, p. 139-142.

L'experiència de l'espai és l'experiència primària de l'existir⁶. Diu Lluís Duch que quan naixem som llançats a un món que no hem escollit ni previst i en el qual haurem d'emprendre l'arriscada missió de viure; i que la senda d'aquest camí dependrà del reconeixement i de l'acollida que tinguem, dels llocs i llenguatges en els quals s'articulin les respostes salvadores de la contingència i la vulnerabilitat humanes⁷. Per Gaston Bachelard, tot espai realment habitat porta com a essència la noció de llar. La casa, diu, és el nostre bressol, el primer racó del món que habitem i que la nostra experiència existencial es modela i estructura per aquesta primera arquitectura. «Cada racó d'una casa, cada racó d'una cambra, tot espai reduït on ens agrada arraulir-nos, agemolir-nos en nosaltres mateixos, és per a la imaginació una solitud, és a dir, el germen d'una cambra, d'una casa»⁸.

Sloderdijk diu que estem sempre en espais, en un exterior que construeix, delimita i sosté mons interiors; que habitar significa sempre formar esferes, rodoneses amb espessor interior, obertes i repartides, en les quals vivim en la mesura que aconseguim convertir-nos-hi; que som éssers en els quals opera l'exterior i les esferes ens permeten la dimensió humana, un recolliment que ens protegeix de l'alè del no-res, del silenci etern dels espais infinits, de la desprotecció de la solitud⁹.

Avui, la neurociència ofereix proves empíriques de que les característiques de l'hàbitat tenen un impacte importantíssim en les nostres vides. S'ha vist que els entorns no només ens canvien el comportament, sinó també el cervell. D'aquesta constatació n'ha nascut la neuro-arquitectura, una disciplina que estudia com l'espai afecta la ment humana. «Mentre que el cervell controla el nostre comportament i els gens controlen el nostre pla de disseny i l'estructura del cervell –escriu Fred H. Gage–, l'entorn pot modular la funció dels gens i, en última

⁶ SAFRANSKI, R. (2003): «Prólogo». Pròleg a l'obra de SLOTERDIJK, P. (1998): *Sphären I (Mikrosphärologie). Blasen*. Traducció castellana d'I. Reguera: *Esferas I. Burbujas. Microesferología*, Madrid: Siruela, 2003, p. 13-14.

⁷ DUCH, L. (2003): *La educación y la crisis de la modernidad*, Barcelona: Paidós.

⁸ BACHELARD, G. (1957): *La poétique de l'espace*. Traducció castellana d'E. De Champourcin: *La poética del espacio*, México: Fondo de Cultura Económica, 1965.

⁹ SLOTERDIJK, P. (1998): *Sphären I (Mikrosphärologie). Blasen*. Traducció castellana d'I. Reguera: *Esferas I. Burbujas. Microesferología*, Madrid: Siruela, 2003, p. 36-37.

instància, l'estructura del nostre cervell. Projectant l'entorn en què vivim, el projecte arquitectònic modifica el nostre cervell i el nostre comportament»¹⁰.

Tots sabem, per pròpia experiència, la importància que tenen en el nostre estat d'ànim els espais en els quals estem. Quan hem tingut un dia ple de maldecaps o estem molt cansats, desitgem arribar a casa per refugiar-nos en la intimitat i en la calidesa del lloc construït a mida. El confort reconforta, dona ànims, noves perspectives, forces a qui està abatut físicament o moralment. La llar no només ens protegeix de les inclemències i dels perills externs, sinó també de l'esquinçament i empobriment de l'ànim. Aixopluga i bressola el cos i l'ànima. El món existencial, diu l'arquitecte Juhani Pallasmaa, té dos focus: el cos i la llar. I la llar és el refugi del cos i de tot allò que hi habita: sentiments, memòria, identitat...¹¹

3. Construir i tenir cura de la llar, d'un mateix i dels altres

Heidegger va advertir que l'espai és pura extensió i interval, mentre que el lloc és l'àmbit construït per a l'*habitança*, el refugi en el qual la condició humana es fa possible. Per Heidegger, no hi ha forma de vida humana que no estigui vinculada a un lloc, a una llar. És una qüestió que no podem defugir en tant que éssers-en-el-món. Només perquè som en els llocs podem experimentar la seva absència, només perquè podem estar a casa nostra d'una manera originària podem sentir-ne la mancança. L'arrelament, diu, conté el desarrelament, l'hospitalitat la inhospitalitat, el sostre la manca de sostre, la llar el sense-llar.

Com que sempre ens trobem en un món, això ens obliga i empeny a construir-hi llocs, a construir-hi la llar i a tenir-ne cura. «Construir –diu Heidegger– és pròpiament habitar. Habitar és la manera de ser dels mortals sobre la terra. El construir com habitar es desplega en tenir cura de les coses»¹². La llar no es construeix en un dia; requereix temps. «La llar –diu Pallasmaa– és també un

¹⁰ CAGE, F., «Neuroscience and Architecture», citat per Farling, M. «From Intuition to Evidence: Architecture and Neuroscience», a Pallasmaa, J. i Robinson, S. (eds.): *Mind in Architecture. Neuroscience, Embodiment, and the Future of Design*, The MIT Press, Cambridge (Mass.), 2015.

¹¹ PALLASMAA, J. (2002): «The Lived Metaphor». Traducció castellana d'A. Giménez: «La metáfora vivida», a *Habitar*, Barcelona: Editorial Gustavo Gili, S.L., 2016.

¹² HEIDEGGER, M. (1951): «Bauen Wohnen Denken». Traducció castellana d'E. Barjau: «Construir, Habitar, Pensar», a *Conferencias y artículos*, Barcelona: Ediciones del Serbal, 1994, p. 139-142.

escenari de rituals, de ritmes personals i de rutines del dia a dia. La llar no es pot produir de cop. Té una dimensió temporal i una continuïtat»¹³.

La construcció del lloc per viure és la creació de l'espai interior de cadascú. Entre el lloc interior i l'exterior, ja ho he dit però cal insistir-hi, hi ha una estretíssima relació. Construir el lloc és construir-se; cuidar el lloc és cuidar-se i cuidar els altres. La cura d'un mateix, l'*epimeleia heautou* grega que els romans van traduir per *cura sui* (tenir cura d'un mateix), s'ha desviat cap a la cura de l'estètica banal i les possessions, però això no aconsegueix apaivagar la seva necessitat vital. Els humans ens sabem en el món i les fractures que això comporta i la immensitat que desplega, només s'aconsegueix cuidant-se i cuidant, practicant el que s'ha anomenat art de viure (*techne tou biou*).

Tenir cura d'un mateix i dels altres són elements centrals de l'existència humana i només és possible a través de la cura dels llocs en els quals s'articula i desplega la vida d'una persona i d'una comunitat. La llar és un lloc que construeixes, que cuides i que t'acull. L'acollida dóna hospitalitat, estima, protecció, previsió. «Una llar autèntica –diu Pallasmaa– té ànima, una ànima que espera a qui hi viu»¹⁴.

4. Zona-trans i no-lloc

Diu Georges Perec que viure és passar d'un lloc a l'altre fent el possible per no ensopegar¹⁵. A aquest interstici la psicologia en diu «zona-trans», una experiència vivencial plena de possibilitats de creixement però també de perills¹⁶. De creixement, perquè la ment abandona un continent referencial i es llança –o és llançada– cap a un altre que li permetrà noves experiències i possibilitats; de perills, perquè hom pot entrebancar-se i quedar-s'hi atrapat. Les zones-trans són espais radicalment oberts i, per tant, espais de molta vulnerabilitat. Així com el

¹³ PALLASMAA, J. (1994): «Identity, Intimacy and Domicile. Notes on the Phenomenology of Home». Traducció castellana d'A. Giménez: «Identidad, intimidad y domicilio. Notas sobre la fenomenología del hogar», a *Habitar*, Barcelona: Editorial Gustavo Gili, S.L., 2016.

¹⁴ PALLASMAA, J. (1994): «Identity, Intimacy and Domicile. Notes on the Phenomenology of Home». Traducció castellana d'A. Giménez: «Identidad, intimidad y domicilio. Notas sobre la fenomenología del hogar», a *Habitar*, Barcelona: Editorial Gustavo Gili, S.L., 2016.

¹⁵ PEREC, G. (1974): *Espèces d'espaces*. Traducció castellana de J. Camarero: *Especies de espacios*, Barcelona: Montesinos, 1999, p. 25.

¹⁶ SOR, D. i SENET DE GAZZANO, M.R. (1988): *Cambio Catastrófico*. Buenos Aires: Ed. Karjeinan. VIVES BELMONTE, À. (2009): «La Zona Trans» (2), a *Intercanvis de Psicoanálisis*, 23, 69-73.

navegar dels vaixells no s'entén sense ports de sortida i d'arribada, sense aixopluc i avituallament, el viatge de la vida no és possible sense llocs que ofereixen confort i reconfort.

L'arquitectura ha respòs a les zones-trans de la vida creant el no-lloc. El concepte «no-lloc» va ser forjat per l'antropòleg francès Marc Augé per referir-se a un producte de la sobremodernitat que consisteix en un espai de transitorietat, concebut i viscut exclusivament pel passar dels individus: una autopista, una habitació d'hotel, un aeroport, una estació de tren, el passadís del metro, el carrer d'una gran ciutat...¹⁷ Els no-llocs són inhabitables perquè concentren algunes d'aquestes característiques: són forans; impropis; sense intimitat, relacions, confort, reconfort, repòs, pau, identitat o història pròpia; el tragí i la hipercomunicació hi anul·len l'alteritat; la sobreexposició explota l'espai i els que hi passen; la única identificació possible és el tiquet de passada, el DNI, la tarja d'embarcament... L'espai és tan inhòspit que fins i tot els sense llar necessiten, quan ve la nit, construir-hi esferes habitables amb cartrons i pertinences, crear llocs en els no-llocs.

De vegades, els centres residencials i sanitaris són percebuts per a qui els gestionen i pels que s'hi estan com a zones-trans i com a no-llocs. S'hi està en espera de... Als centres residencials per infants, s'hi està mentre es treballa el retorn amb la família, l'acolliment, l'adopció o la vida autònoma; als hospitals, mentre s'espera l'alta; als pisos per a dones maltractades, mentre s'espera la reubicació; als centres residencials per a gent gran, mentre s'espera l'àpat, la visita, el pas del temps o la mort. En les zones-trans no hi ha arrelament ni identitat, només historials i categories (infant maltractat, dona maltractada, pacient, malalt mental, persona gran, etc.).

Fins i tot les lleis i normatives destaquen el caràcter provisional d'aquestes institucions. Veiem-ne alguns exemples de l'àmbit de la protecció a la infància i l'adolescència. La *Convenció sobre els drets de l'infant* (1989) considera la família com el nucli necessari i estable per als infant i adolescents, i provisional qualsevol

¹⁷ AUGUÉ, M. (1992): *Non-lieux. Introduction á une anthropologie de la surmodernité*. Traducció castellana de M. Larroca: *Los no lugares. Espacios del anonimato. Antropología sobre la modernidad*, Barcelona: Gedisa, 1993. KORSTANJE, M. (2006): «El Viaje, una crítica al concepto de los no lugares», *Athenea Digital*, Vol 10, pp. 211-238.

altra mesura de protecció. La Llei catalana 14/2010 dels drets i les oportunitats en la infància diu que els centres d'acolliment «han d'exercir una atenció transitòria dels infants i dels adolescents desemparats, mentre s'analitza la problemàtica i es determina, si s'escau, la mesura de protecció més adequada»; i que «l'acolliment en centre s'ha d'acordar quan es preveu que el desemparament o la necessitat de separació de la pròpia família seran transitoris i no ha estat possible o aconsellable l'acolliment per una persona o una família»¹⁸. El *Programa Marc per als Centres Residencials*¹⁹ insisteix en la provisionalitat i diu, per exemple, que des del moment en què l'infant o adolescent ingressa en un recurs residencial, s'ha de treballar pel seu desinternament, prioritzar el retorn amb la seva família biològica i, si això no és possible, l'acolliment familiar o l'adopció; i que tots els agents que intervenen en aquests processos ho han de tenir en compte i no perdre de vista la temporalitat de la mesura d'internament.

5. Poder, apropiació i Espais Zero

Habitar, va advertir Henri Lefebvre²⁰, és apropiar-se de l'espai i convertir-lo en un lloc viscut. L'espai és un producte social, un medi de producció i, per tant, de control, dominació i poder. Sota l'aparença de racionalitat i ordre, la dominació s'expressa en els espais i la quotidianitat programada que contenen. És per això que l'espai i la seva quotidianitat tenen una potència creadora i subversiva enorme. L'anhel de canviar la vida i la societat, diu Lefebvre, només és possible si aconseguim apropiar-nos de l'espai i transformar-lo abocant-hi la creativitat i l'afectivitat del qui l'habita. El poder i la llibertat es manifesten en els espais.

Hom podria considerar que la inhospitalitat dels edificis *comunitaristes* respon a l'abandonament o absència de l'administració. No és així. En la inhospitalitat no hi ha buidor, sinó aclaparadora presència del poder d'altri, del poder que no deixa que aquells que habiten l'espai se n'apropriïn i en facin el seu lloc, la seva llar; del poder descarnat de l'Estat i els seus acòlits. L'arquitectura i la decoració

¹⁸ Llei catalana 14/2010, de 27 de maig, dels drets i les oportunitats en la infància i adolescència, articles 111 i 132, respectivament.

¹⁹ Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència (2015): *Programa Marc per als Centres Residencials*, Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social i Família.

²⁰ LEFEBVRE, H. (1974): *La production de l'espace*. Traducció castellana d'E. Martínez: *La producción del espacio*, Madrid: Capitán Swing Libros SL, 2013, p. 86.

dels espais *comunitaristes* marquen una manera d'estar-s'hi, d'ésser-hi. Construïts i decorats per l'administrador, fan palès que pertanyen a ell o al comú. Els que hi viuen no en poden canviar res o ben poca cosa. Fins i tot el director més sensible considera que gestiona un patrimoni que no pot patir els gustos o capricis dels residents-trans. Cal preservar l'edifici del vaivé dels residents.

És possible que les persones que viuen en centres d'acollida o residencials puguin construir el seu lloc, la seva llar? Quina mena d'arquitectura i decoració haurien de tenir? Espais Zero és una proposta arquitectònica que va en aquesta direcció. Una proposta de creació d'espais en els quals tot sigui possible i la persona pugui «definir i modificar, restringir o limitar, segregar, obrir... desplegar-se. Per estar bé: que res condicioni o imposi com estar». «Espais Zero –diu Ynzenga– és un nom genèric per referir-nos a buits, àmbits, fragments, espais o moments que ofereixen o generen oportunitat no condicionada, susceptibles de ser utilitzats o apropiats per un o per molts, amb caràcter instantani, efímer o durador a través d'accions molt diferents, reversibles en tot o en part o en res. Són un fràgil camp de llibertat d'acció, proposta i projecte»²¹.

Per explicar els Espais Zero es recorre a un conegut fragment d'Antoine de Saint-Exupéry en el qual el Petit Príncep demana a l'aviador que li dibuixi una ovella. El primer dibuix no agrada al Petit Príncep perquè la veu malalta; el següent tampoc, perquè és un marrà; el tercer tampoc, perquè diu que l'ovella és vella... finalment, l'aviador perd la paciència, dibuixa una capsa i li diu: «A dins hi ha la teva ovella», a la qual cosa el Petit Príncep respon: «Oh, és exactament com jo la volia!».

L'Espai Zero és l'espai que es lliura a cada persona que l'habita perquè el converteixi en la seva llar. Endinsar-se en les característiques dels Espais Zero escapa de les possibilitats d'aquestes pàgines i de les meves en el moment d'escriure-les. Ara bé, els reptes no només són arquitectònics, sinó també de gestió dels espais disponibles. Si viure és construir i habitar la pròpia llar, els gestors dels espais no poden defugir aquesta enorme responsabilitat. És urgent

²¹ YNZENGA, B. (2014): *Espacios Zero. Casa/Vivienda, Ciudad, Territorio y tiempo*, Buenos Aires: Diseño Editorial, pp. 30 i 11, respectivament.

Canimas, J. (2018): «Arquitectura del cuidado», a *Tribuna Fedaia: espai de reflexió sobre infància i família en risc*, Fedaia, 2018, pp. 30-34.
http://www.fedaia.org/sites/fedaia/files/uploads/TRIBUNA%20FEDAIA/relatoria_i_articles_macaya.fedaia.pdf

que les institucions i aquells que les representen o gestionen, es desappropriïn dels espais i de la vida dels que s'hi estan i els lliurin a l'existir dels que hi habiten.